सहकारीका माध्यमबाट महिलामा आएको सशक्तिकरण

(श्री अमूल्य महिला विकास बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

हेम्जामा आधारित एक अध्ययन)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकि तथा सामाजिकशास्त्र संकाय

अन्तर्गत समाजशास्त्र विभागमा समाजशास्त्र विषयको

स्नातकोत्तर तहका उपाधिको लागि प्रस्तुत

शोध पत्र

प्रस्तुतकर्ता

बबिता त्रिपाठी

रोल नं.: ७५/०७१

परिक्षा रोल नं.:४८०२७७/०७४

त्रि.वि.दर्ता नं.: ९-२-०२९३-००२-२०१२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकि तथा सामाजिक शास्त्र संकाय

समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

२०७६

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका निम्ति शोधार्थी छात्रा बबिता त्रिपाठीद्वारा “सहकारीका माध्यमबाट महिलामा आएको सशक्तिकरण, श्री अमूल्य महिला विकास बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. हेम्जामा आधारित एक अध्ययन” शीर्षकमा पोखरा महानगरपालिका हेम्जा २५ स्थित श्री अमूल्य महिला विकास बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.मा आधारित रही तयार पारिएको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि मूल्याङ्कन समिती समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

....

सह प्राध्यापक शान्ती भुषाल

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति :२०७६/ /

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय, समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको निमित्त छात्रा बबिता त्रिपाठीले यस विभागमा प्रस्तुत गर्नुभएको "सहकारीका माध्यमबाट महिलामा आएको सशक्तिकरण, श्री अमूल्य महिला विकास बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. हेम्जामा आधारित एक अध्ययन" श्री अमूल्य महिला विकास बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. हेम्जामा आधारित रही तयार पारिएको शोधपत्र मूल्याङ्कन समिती समक्ष पेश भई स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

....

सह प्रध्यापक शान्ती भुषाल
शोध निर्देशक
समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारयण क्याम्पस, पोखरा

....

लक्ष्मण शर्मा
बाह्य परीक्षक
समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

....

प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुली
विभागीय प्रमुख
समाजशास्त्र तथा ग्रामिण विकास विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा
मिति : २०७६/

कृतज्ञताज्ञापन

यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पस समाजशास्त्र विभागको स्नातकोत्तर तहको प्रयोजनको लागि तयार पारिएको हो । यसको शीर्षक सहकारीका माध्यमबाट महिलामा आएको सशक्तिकरण, श्री अमूल्य महिला विकास बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. हेम्जामा आधारित एक अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पस समाजशास्त्र विभागको स्नातकोत्तर तहको प्रयोजनको लागि तयार पारिएको हो । पोखरा महानगरपालिका वडा नं. २५, हेम्जा स्थित श्री अमूल्य महिला विकास बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड यस अध्ययनको स्थल बनेको छ । मेरो शोधपत्र लेखन क्रममा शुरुवात देखी नै सहयोग गर्ने शोध निर्देशक आदरणीय गुरु सह प्रध्यापक शान्ती भुषालज्यू प्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । उहाँले यो शोधपत्र तयार गर्ने समयसम्म आफ्नो कार्य व्यस्तताका बाबजुद जुनसुकै समय, ठाउँमा हृदयदेखि नै खुल्ला रूपमा सहयोग, सल्लाह र सामग्री दिई भरपुर सहयोग गर्नुभयो । उहाँ प्रति म हृदयबाटै कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु । उहाँको पूर्ण सहयोगले नै यो शोध पत्र सम्पन्न भएको हो । साथै यस विभागका विभागीय प्रमुख तथा आदरणीय गुरु श्री प्रा.डा. विश्वकल्याण पराजुलीज्यूले शोधपत्र लेख्ने प्रेरणा, राय, सल्लाह र सुझाव दिएर सहयोग पुऱ्याउनुभएकोमा म उहाँ प्रति पनि अत्यन्तै ऋणी छु ।

यस शोधपत्र लेखनको शुरुवातमा सहकारी र यसका कार्यसञ्चालन बारेमा जानकारी दिने, विभिन्न सामग्री जस्तै; कस्केली सहकारी पुस्तिका, सहकारी शब्दकोष र सामान्यज्ञान पुस्तिका उपलब्ध गराएर सहयोग गर्ने विकल्प सहकारीमा कार्यरत भावना भुर्तेललाई पनि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।यस शोधपत्र लेखनको बिचबिचमा सल्लाह, सुझाव दिएर मद्दत गर्ने दिदीबन्दना त्रिपाठीलाई पनि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । उहाँले शोधपत्रका सामग्री उपलब्ध गराउनुको साथै महिलाहरूको विकासका लागि सहकारीको भुमिका सशक्तिकरण सम्बन्धी धेरै जानकारी दिनुभयो ।

श्री अमूल्य विकास बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाकी अध्यक्ष कृष्णकुमारी त्रिपाठीज्यूलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । उहाँले सहकारी सम्बन्धी सम्पूर्ण तथ्याङ्क उपलब्ध गराएर सहयोग पुऱ्याउनु भयो । त्यसैगरी त्यहाँ सेवारत सम्पूर्ण कर्मचारीप्रति पनि म आभारी छु । उहाँहरूले पनि आवश्यक सूचना प्रदान गर्नुका साथै मूल्यवान समय र सुझाव दिई अन्तरवार्ता अनुसूचीको पूर्वपरिक्षणमा सहयोग पुऱ्याउनुभयो । त्यसैगरी मेराअभिभावकहरूको निरन्तर प्रोत्साहन र हौसलाप्रति म ऋणी छु साथै लेखन कार्यमा उचित वातावरण मिलाई सहयोग गर्ने जीवनसाथी सुन्दर अधिकारी हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । एभरेष्ट कम्प्युटर सेन्टर परिवारलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।अन्त्यमा यो शोधपत्र लेखनको प्रारम्भदेखि मूल्याङ्कन समितिका निर्णयसम्म संलग्न रहने सम्पूर्णमा हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

बबिता त्रिपाठी

विषयसूची

		पृष्ठ
सिफारिस पत्र		**i**
स्वीकृति पत्र		**ii**
कृतज्ञताज्ञापन		**iii**
विषय सूची		**iv-vi**
तालिका सूची		**vii**
चित्रसूची		**viii**
शोधसार		**ix**
अध्याय एक : परिचय	**१-४**	
१.१ अध्ययनको पृष्ठभुमि		१
१.२ समस्याको कथन		३
१.३ अध्ययनको उद्देश्यहरू		४
१.४ अध्ययनको महत्व		४
१.५ अध्ययनकोसीमा	४	
अध्याय दुई : सन्दर्भ साहित्यको समीक्षा	**५-१५**	
२.१ अवधारणागत पृष्ठभूमि		५
२.१.१ नेपालमा सहकारीताको ऐतिहासिक विकासक्रम		७
२.१.२ लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तिकरणका लागि अन्तराष्ट्रिय प्रयासहरू		९
२.२ सैद्धान्तिक समीक्षा		१०
२.२.१ महिला र विकास		११
२.३ पूर्व साहित्यको समीक्षा		१२
२.४ अवधारणागत खाका (ढाँचा)		१५
अध्याय तीन : अनुसन्धान विधि	**१६-१७**	
३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनोटको औचित्यता		१६
३.२ अनुसन्धान ढाँचा		१६
३.३ तथ्याङ्कको स्रोत तथा प्रकृति		१६

३.४ अध्ययनको समग्र र नमुना १६

३.५ तथ्याङ्क संकलनका विधिहरू १६

३.६ तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरण एवम् विश्लेषण १७

अध्याय चार : अध्ययन स्थलको ढाँचा र उत्तरदाताहरूका सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण १८-३२

४.१ अध्ययन स्थल र सहकारी क्षेत्रको परिचय १८

४.२ जनसाङ्ख्यिक अवस्था १९

४.२.१ उमेर १९

४.२.२ जातजाति २०

४.२.३ धर्म २१

४.२.४ वैवाहिक स्थिति २२

४.२.५ पेशा २३

४.२.६ प्रजनन स्थिति २४

४.२.७ पारिवारीक संरचना २५

४.२.८ शैक्षिक स्थिति २५

४.२.९ सहकारीमा आवद्धताको अवस्था २६

४.२.१० सहकारीबाट प्राप्त लाभ २७

४.२.११ सहकारीबाट सृजीत नकरात्मक अवस्था २८

४.२.१२ सहकारीको ऋृण उपयोगको अवस्था २९

४.२.१३ ऋृण परिचालन र लगानी २९

४.२.१४ ऋृण परिचालनबाट प्राप्त मुनाफाको अवस्था ३०

४.२.१५ ऋृण लगानीबाट प्राप्त आम्दानीको अवस्था ३१

४.२.१६ मुनाफाको परिचालन ३२

अध्याय पाँच : महिलाहरू सशक्तिकरण हुनुको कारण ३३-४१

५.१ प्रेरणाका स्रोतहरू ३३

५.२ सरहकारीमा सहभागिताका उद्देश्य ३४

५.३ अमौद्रिक लाभको अवस्था ३५

५.४ सिप विकास र तालिम ३५

५.५ सहकारीमा अन्तरक्रियाका विषय ३६

५.६ सहकारीमा लैङ्गिक समानता ३७

५.७ महिला र आर्थिक सहभागिता ३७

५.८ वैयक्तिक अध्ययन (प्राथमिक तथ्याङ्को प्रस्तुती) ३८

अध्याय छ : सारांश र निष्कर्ष **४२-४६**

६.१ सारांश ४२

६.२ निष्कर्ष ४५

सन्दर्भ सामग्री

अनुसूचीहरू

तालिका सूची

तालिका	शीर्षक	पृष्ठ
४.१	उत्तरदाताको उमेर अनुसारको विवरण	२०
४.२	जातजाती अनुसारको विवरण	२१
४.३	वैवाहिक स्थिति अनुसारको विवरण	२३
४.४	पेशा अनुसारको विवरण	२३
४.५	प्रजनन स्थितिको आधारमा उत्तरदाताको अवस्था	२४
४.६	शैक्षिक स्थितिका आधारमा उत्तरदाताको विवरण	२६
४.७	सहकारीमा प्रवेश गरेको अवधी	२७
४.८	सहकारीबाट प्राप्त लाभको विवरण	२८
४.९	सहकारीबाट ऋण लिने र नलिने उत्तरदाताहरू	२९
४.१०	ऋणको परिचालन र लगानी	३०
४.११	ऋण लिएर लगानी गरेको व्यवसायबाट आम्दानी छ वा छैन	३१
४.१२	ऋण लगानीबाट प्राप्त आम्दानी विवरण	३१
४.१३	खर्चको शीर्षक विवरण	३२
५.१	सहकारीमा लाग्ने प्रेरणाका स्रोतको विवरण	३३
५.२	सहकारीमा लाग्नुको उद्देश्य	३४
५.३	सहकारीमा लाग्दा हुने फाइदाहरूको विवरण	३५
५.४	सहकारीमा आवद्ध पश्चात सीप विकास तालिम प्राप्तीको विवरण	३६
५.५	सहकारीमा साथीहरूसँग हुने अन्तरक्रियाको विवरण	३६
५.६	लैङ्गिक समानताप्रतिको धारणा	३७
५.७	आर्थिक सहभागितामा पुरुष सरह नहुनुको कारण	३८

चित्र सूची

चित्र	शीर्षक	पृष्ठ
४.१	धर्म अनुसारको विवरण	२२
४.२	उत्तरदाताको परिवारको आकारको विवरण	२५
४.३	सहकारीमा आवद्ध पश्चात भएका बेफाइदाहरूको विवरण	२८

शोधसार

यस अध्ययनमा सहकारीको माध्यमबाट महिलाहरूमा आएको सशक्तिकरणको उजागरण गर्न खोजीएको छ । महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्थाको पहिचान गर्दै उनीहरू कसरी लाभान्वित भएका छन् प्रस्टाइएको छ । लैङ्गिक विकास सिद्धान्तमा आधारित यस अध्ययनमा सहकारीले महिलाहरूको सक्रियतामा खेलेको भुमिका दर्शाएको छ । यस क्षेत्रमा सहकारीमा आवद्ध महिला सदस्यमा परेको आर्थिक र सामाजिक प्रभावहरूको अध्ययन नभएको र गर्न आवश्यक रहेकाले यो अध्ययन गरिएको हो । उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिद्वारा १२३ जना महिला सदस्यहरू छनोट गरी सूचना संकलन गर्नका निमित्त प्राथमिक र द्वितीय स्रोतहरू प्रयोग गरेर वर्णनात्मक र अन्वेषणात्मक ढाँचाको अवलम्बन गर्दै मुख्य प्राप्तीहरूलाई उद्देश्यअनुसार वृत्तचित्र, तालिकीकरण र वार ग्राफद्वारा विश्लेषण गरी प्रष्टाइएको छ ।

अध्ययनको सर्वेक्षण गर्ने क्रममा यस सहकारीमा ३५-४५ उमेर समुहका महिलाहरू बढी आवद्ध रहेको पाइयो । जसमा धेरैजसो ब्राह्मण छन् र हिन्दु धर्म मान्दछन् । विवाहित महिलाको बाहुल्यता रहेको यस सहकारीमा साक्षर महिलाहरू धेरै छन् र कृषि पेशामा बढी निर्भर रहेका छन् । साथीबाट प्रेरित भएर आर्थिक बचतको लागि सहकारीमा लागेर फाइदा बढी भएको पाइयो भने ऋण लिन नपाइएको, तालिम लिन नपाएको गुनासो पनि भेटीयो । धेरैजसोले सहकारीबाट कृषि ऋण लिएर लगानी गरेका र लगानीबाट फाइदा उठाएको भेटीयो साथै आम्दानी घर खर्चमा बढी प्रयोग गरेको पाइयो ।

सहकारीमा उत्तरदाताहरू आर्थिक विषयमा बढी अन्तरक्रिया गर्ने र समूहमा काम गर्दा सहज महसुस भएको भेटीयो । लैङ्गिक समानताको बारेमा धेरैलाई जानकारी भएको र अशिक्षा साथै घरव्यवहार चुलोचौकोका कारण आर्थिक सहभागीतामा पुरुष सरह हुन नसकेको पाइयो । सहकारीलाई अगाडि बढाउन लैङ्गिक जनचेतना, ऋण उपलब्ध, तालिमहरू, छलफल गराउनुपर्ने जस्ता विचार व्यक्त गरेको पाइयो । समग्रमा सहकारीले महिलाहरूको एक्यवद्धता र एक आपसमा बलियो सञ्जाल कायम गराउँदै महिलालाई सक्षम बनाएर सशक्तिकरण गरेको पाइएको छ ।